
Л.М. Шенгерій,
кандидат філософських наук,
докторант Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

НЕКЛАСИЧНА VERSUS КЛАСИЧНА МОДЕЛЬ РАЦІОНАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Предметом досліджень у логіко-практичному вимірі некласичної раціональності слугує людська діяльність. Відомі альтернативні підходи до моделювання різноманітних аспектів практичної діяльності суб'єктів, що опрацьовуються в розвідках зарубіжних і вітчизняних логіків і філософів, зокрема В.Васильченка, Г.Х. фон Врігта, А.Т. Ішмуратова [1], Дж.Мейерза, Р.Мура [2], В.В. Навроцького [3], А.Ньюелла [4], М.В. Поповича, Г.І. Рузавіна, В.М. Сагатовського, Р.Фагіна та ін. Особливу позицію серед цих досліджень посідають праці американського філософа і логіка Дж.Серля, в яких зосереджується увага на виокремленні структурних елементів раціональної діяльності суб'єктів і на виявленню в такому контексті передумов будь-якої дії. На нашу думку, праця Дж.Серля “Раціональність у діяльності” [5] є однією з найбільш вдалих спроб цілісного аналізу людської діяльності в термінах раціональності.

Дослідження людської діяльності Дж.Серлем ґрунтується на розмежуванні й аналітичному порівнянні двох моделей діяльнісної раціональності – класичної та некласичної. Для класичної моделі виокремлюються шість основних положень, що є її визначальними складовими:

– раціональні дії необхідно зумовлюються переконаннями та бажаннями суб'єкта. При цьому останні слугують як причинами, так і засадами наших дій. Раціональності в такому разі відводиться роль “координатора” переконань і бажань у напрямку “правильних” вчинків;

– раціональність містить певні правила, завдяки яким виокремлюється межа між раціональним та ірраціональним

мисленням і поведінкою. У межах теоретичних досліджень потрібно виокремити ці правила в явному вигляді;

– раціональність потрактовується як вміння, тобто особлива пізнавальна здібність, притаманні людині;

– випадки слабкості волі суб'єкта виникають лише за дивних чи позанормальних обставин: “Оскільки переконання, бажання, і, внаслідок, інтенції, є причинами, то якщо ви поєднаєте їх раціонально, дія відбудеться в результаті причинної необхідності. Тому, якщо дія відсутня, то в її причинах є певні вади” [5, 23]. Випадки слабкості волі, в загальному сенсі, є неможливими. Якщо передумови дії є каузальними і раціональними, а множина причин достатньою, то дія має необхідно відбутися. Інакше, якщо дія не відбувається, то або суб'єктом апіорі невірні встановлені передумови, або його інтенція не належала до правильних інтенцій, або суб'єкт не притримувався того курсу, якого планував притримуватися;

– вихідні цілі суб'єкта, що діє, його бажання, прагнення і наміри є важливими і не підлягають раціональним обмеженням. З такої тези випливає неможливість існування розумних підстав дії, що не є наслідками бажань суб'єкта. Раціональний вчинок може мотивуватися лише бажанням у широкому сенсі. Бажання, що виникає в суб'єкта, є підставою будь-якого процесу міркування, тому міркування відноситься не до мети, а лише до засобів;

– система раціональності є ефективною тільки в тому разі, коли вихідні бажання суб'єкта є взаємнесуперечливими.

У межах неklasичної моделі раціональності, що вибудовує Дж.Серль для людської діяльності, названі принципи підлягають критичному переосмисленню. У структурі раціональної діяльності суб'єктів виокремлюються три основні складові: суперечлива множина основ дії суб'єкта, раціональне прийняття рішення та раціональна дія (див.: рис. 1).

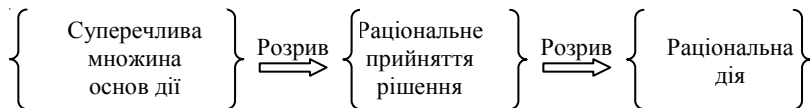

Рис. 1. Структура раціональної діяльності

Раціональні дії в загальному випадку не спираються на переконання та бажання суб'єкта, оскільки “приклади дій, для яких передуючі їм переконання та бажання справді є каузально достатніми, не репрезентують моделей раціональності, і подібні дії є незвичайними та типово ірраціональними випадками. Це ті випадки, коли, наприклад, суб'єкт знаходиться у стані одержимості або під впливом будь-якої пагубної пристрасті і не в змозі не діяти згідно з власним бажанням. Однак у “типовому випадку раціонального прийняття рішення, — пише Серль, — ... я розглядаю різноманітні підстави, щоб обрати серед усіх альтернатив ту, яка мене найбільш влаштовує. Але я здатен займатися такою діяльністю, тільки якщо думаю, що мій набір переконань і бажань сам по собі є недостатнім, щоб стати причиною моєї дії. Ця операція раціональності передбачає розрив між множиною інтенціональних станів, на підставі яких я приймаю своє рішення, і дійсним прийняттям рішення... Це є (наявність розриву. — *Л.Ш.*) вихідною передумовою процесу розмірковування і конче потрібне для застосування раціональності” [5, 26–27]. Чому наявність розриву між “причинами” дії — переконаннями і бажаннями, та “наслідками” — власне дією є необхідною умовою раціональності? Справа полягає в тому, що під час прийняття рішення суб'єкт зазвичай має кілька різних підстав для здійснення дії, однак насправді діє лише у відповідності з однією з них. Суб'єкт надає цій причині статусу діючої, коли вчиняє відповідно до неї. Цей розрив есплікується як свобода волі діючого суб'єкта. Будь-яке раціональне прийняття рішення щодо здійснення дії чи відмови від неї спирається на свободу волі суб'єкта. Тоді сфера, де уможлиблюється раціональність, збігається зі сферою свободи, оскільки “раціональність є можливою лише там, де є можливою ірраціональність, і це зумовлює можливість вибору між різними раціональними варіантами так само, як і поміж ірраціональних варіантів” [5, 31]. Можна провести таку типологію розривів: 1) розрив між причинами прийняття рішення та реальним рішенням, яке приймає суб'єкт; 2) розрив між рішенням і дією; 3) розрив, що виникає впродовж дії, яка відбувається протягом певного часу. Це розрив між початком дії, її продовженням аж до завершення. Якщо навіть суб'єкт розпочав виконувати дію, він повинен докладати певні зусилля для її продовження до самого завершення.

Правила раціональності, що діють у межах класичної моделі людської діяльності, мають підлягати критичному переоціненню. По-перше, раціональність функціонально не залежить від дотримання правил раціональності, оскільки логічна значущість не випливає з правил логіки. У реальному мисленні значущість висновку гарантується завдяки семантичному змісту, а не синтаксичним правилам. По-друге, слід поставити під сумнів саме існування окремої здібності до раціональності, оскільки раціональний примус вбудовано в здібності суб'єкта до мовної, мисленнєвої діяльності, сприйняття та різних форм інтенціональності: “Тільки-но у Вас з'являються інтенціональні стани, переконання та бажання, надії та страхи, і, що особливо важливо, Ви володієте мовними засобами, то Ви вже маєте примус раціональності” [5, 37].

Важливою для нашого дослідження є теза про те, що раціональність може мати місце лише тоді, коли існує можливість для ірраціональності, де є наявним розрив. Саме тому, що між переконаннями та бажаннями суб'єкта, з одного боку, та його діями – з іншого, наявний розрив, суб'єкт змушений брати активну участь у раціональному прийнятті рішень та їх реалізації. Це уможливорює два альтернативні варіанти інтерпретації розриву:

– розрив, спрямований у майбутнє як особливість усвідомленого прийняття рішень і поведінки, завдяки якій суб'єкт враховує можливість майбутніх альтернативних рішень та дій;

– розрив, спрямований у минуле як особливість усвідомленого прийняття рішень і поведінки, завдяки якій основи, що передують рішенням та діям, не сприймаються суб'єктом як такі, що встановлюють причинно достатні умови для прийняття рішень чи виконання дій.

Стрижневим у структурі людської діяльності є поняття “агента дії” – особистості, тобто свідомої істоти, що наділена здібністю ініціювати та здійснювати дії в умовах свободи як вихідної передумови. Агенту раціональної дії x приписується наступна система суттєвих властивостей: свідомий; зберігається в часі; діє згідно з розумними підставами, виконуючи вимоги раціональності; діючи згідно з розумними підставами, може вільно вирішувати,

ініціювати та реалізовувати рішення; є, принаймні частково, відповідальним за свою поведінку.

Концепція неklasичної раціональності щодо людської діяльності ґрунтується на впевненості у тому, що слабкість волі суб'єктів є всезагальною, природною формою ірраціональності, незалежною від досконало вибудованих передумов дії, і виникає внаслідок розриву, який у будь-який момент часу утворює невизначено велику кількість варіантів, відкритих для суб'єкта. У випадку добровільних вчинків причини не утворюють достатніх умов, що й уможлиблює слабкість волі суб'єкта.

Відзначимо, що набір бажань суб'єкта, що виступають в якості первинних основ для дій, можуть бути несумісними і суперечливими. У зв'язку з цим завдання раціональності та практичного розуму – усувати суперечності між несумісними бажаннями суб'єкта. Це відбувається в процесі міркування, що формує набір переваг. Тоді результатом такого міркування виступає впорядкований набір переваг суб'єкта. У структурі основ для дії виокремлюються різноманітні інтенціональні стани – переконання, бажання, наміри (див.: рис. 2). Проаналізуємо кожний з них докладніше з точки зору умов їх виконання та напрямку відповідності. Останнє поняття є необхідним для розуміння шляхів, якими інтенціональність і реальний світ взаємодіють один з одним. Нехай задано напрям відповідності від *A* до *B*. Вихідним об'єктом напрямку відповідності *A* слугує об'єкт, що змінюється, трансформується. Кінцевим об'єктом напрямку відповідності *B* виступає об'єкт, який є сталим, незмінним.

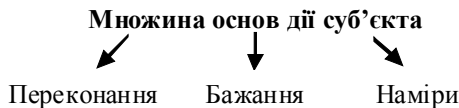

Рис. 2. Структура множини основ дії суб'єкта

Переконання можуть оцінюватися як істинні або хибні залежно від того, чи відповідає їх зміст стану справ позамовної реальності: $P(i; x)$. Переконання виконується, якщо воно є

істинним, і не виконується, якщо воно є хибним. Нехай суб'єкт має певне переконання $P(p)$. Якщо пропозиційний зміст p цього переконання відповідає стану справ у світі, який існує поза цим переконанням, то $P(p)$ є істинним. Якщо пропозиційний зміст p цього переконання не відповідає стану справ у світі, який існує поза цим переконанням, то $P(p)$ є хибним. Як бачимо, істинність чи хибність переконання залежить від того, наскільки його зміст узгоджується з реальним станом справ у світі. Це означає, що переконання має напрям відповідності від розуму до світу, оскільки має відповідати стану справ у світі, який існує незалежно від нього. Такий напрям відповідності називають низхідним і позначають \downarrow . Переконання жодним чином не змінюють світ. Якщо моє переконання хибне, то я можу це виправити шляхом заміни свого теперішнього переконання іншим:

Світ = const;

$P(x) \rightarrow P(i)$.

Вище ми відзначали, що переконання суб'єкта мають бути істинними. Тому їх норми раціональності вимагають, щоб жоден суб'єкт свідомо не дотримувався суперечливих переконань. Це означає, що не можна одночасно бути переконаним у тому, що відбулось p і $не-p$.

Бажання можуть виконуватися чи не виконуватися залежно від того, чи відповідає їх зміст позамовній реальності $B(v; nv)$. Вони не можуть оцінюватись як істинні чи хибні. Бажання виконується, якщо воно збувається, і не виконується, якщо не збувається. Бажання відображають не реальний стан справ у світі, а те, яким ми хочемо бачити світ. Світ має змінюватися у відповідності до змісту бажання суб'єкта. Це означає, що бажання має напрям відповідності від світу до розуму, називається висхідним і позначається \uparrow :

$B(v; nv) = \text{const}$;

Світ $(B(nv)) \rightarrow$ Світ $(B(v))$.

Оскільки бажання не оцінюються як істинні чи хибні, їх норми раціональності допускають раціональне бажання того, щоб відбулося p і $не-p$.

Наміри можуть здійснюватися чи не здійснюватись залежно від того, якою мірою поведінка суб'єкта, що має намір, відповідає змісту цього наміру $H(z; nz)$. Намір здійснюється тоді, коли він

виконується суб'єктом, при цьому реальний світ відповідає змісту наміру. Якщо намір суб'єктом не здійснено, то він не виконується, а реальний світ не відповідає змісту наміру. Наміри мають напрям відповідності від світу до розуму \uparrow :

$$H(z; HZ) = const;$$

$$Світ (H(HZ)) \rightarrow Світ (H(z)).$$

Серед множини намірів особливе значення для аналізу раціональності мають попередні наміри та наміри у дії, для яких характерними є напрями відповідності та причинності. Напрямы причинності – від розуму до світу, оскільки наміри здійснюються лише тоді, коли вони відповідають баченню світу, що узгоджене з намірами суб'єкта.

Емоції, зокрема, радість, відчай, гордість, сором та інші, мають нульовий напрям відповідності. Для них передбачається, що пропозиційний зміст відповідає реальності. Однак емоціям відводиться певна роль у сфері практичної раціональності, оскільки вони включають певні переконання та бажання суб'єктів, які мають ненульовий напрям відповідності та можуть слугувати мотивами раціональних дій.

Поняття умов виконання і напряму відповідності поширюються також на об'єкти, що аналізуються в системах класичної та некласичної логіки, насамперед, міркування та висловлювання. Загалом класифікація міркувань у логіці на теоретичні та практичні може інтерпретуватися як така, що здійснюється на підставі напряму відповідності висновку. У теоретичних міркуваннях наявний напрям відповідності висновку від розуму до світу \downarrow . Практичні міркування характеризуються протилежним напрямом відповідності висновку – від світу до розуму \uparrow .

Дескриптивні висловлювання характеризуються напрямом відповідності від розуму до світу \downarrow . Імперативи та обіцянки мають протилежний напрям відповідності – від світу до розуму \uparrow .

Ще одна важлива думка полягає у тому, що в структурі раціонального вчинку має бути присутньою людська *особистість*. З логічної точки зору, можливою є ситуація, коли суб'єкт є агентом дії, але не є особистістю, тому діяльності недостатньо для здійснення раціонального вчинку. Суб'єкт раціонального вчинку або раціональної дії має бути активною особистістю: “Застосування

раціональності на практиці завжди стосується людини, що свідомо мислить в часі та знаходиться в стані свободи щодо того, як діяти зараз чи в майбутньому” [5, 112].

Важливим елементом у структурі людської діяльності є *раціональне прийняття рішень*, яке пов’язує з вибором із несумісних між собою основ для дії. Оскільки можуть одночасно існувати кілька основ, що впливають на рішення суб’єкта, але сам він обирає лише одну з них, яка набуває статусу діючої. У структурі вільного раціонального вчинку суб’єкта всі основи набувають статус діючих завдяки вибору самого суб’єкта, адже саме він обирає ті основи, відповідно до яких буде вчиняти дію. Однак навіть неklasична теорія раціональності не може запропонувати конкретного алгоритму раціонального прийняття рішень. Метою такої теорії є прояснення певних структурних властивостей раціонального прийняття рішень.

Ключем осмислення практичної раціональності, тобто раціональності у сфері людської діяльності, слугує розуміння розриву у висхідних напрямках відповідності. Для пояснення людських дій в якості стрижневого доцільно розглядати запитання: “У відповідності з якими підставами Ви діяли як раціональна особистість?”. Відповідь на це питання містить раціональне пояснення того, на яких підставах діяла раціональна особистість в умовах розриву, і має логічну форму:

“*X* здійснив дію *A* на підставі *R*”,

або, в розгорнутому вигляді:

Нехай існує *x*, де *x* = особистість *S*; існує *y*, де *y* = дія *A*; існує *z*, де *z* = підстава *R*. *X* здійснив *y*, причому, здійснюючи *y*, *x* діяв відповідно до *z* [5, 107–109].

Природа інтенційних станів є такою, що вимагає їх підпорядкування обмеженням раціональності і, саме в силу цих обмежень, інтенційні стани вимагають обґрунтування. Тому можна вважати пояснення мовленнєвим актом, що містить викладення підстав, важливим елементом раціонального аналізу пресупозицій діяльності: “Коли ми здійснюємо пояснення інтенціональних явищ, таких як дії, переконання, бажання та надії.., то вводимо нову компоненту – раціональність. І разом із вимогами раціональних пояснень звичайно пов’язується вимога обґрунтування. Інтенціональні явища підво-

дяться під раціональність, і вимога пояснити інтенціональне явище – переконання, бажання, дію тощо – звичайно є вимогою показати, що воно є раціональним та чим виправдовується” [5, 130–131]. Раціональність виступає як нормативне поняття відносно до класу інтенціональних станів. Його відношення до поняття “виправдування” є нетривіальним і характеризується такими суттєвими рисами:

– “раціональність” певною мірою виступає родовим поняттям щодо “виправдування”, оскільки будь-який виправданий інтенціональний стан є раціональним, але існують раціональні невинуваті інтенціональні стани: “Раціональність у інтенціональних явищах не дорівнює обґрунтуванню, оскільки інтенціональний стан може бути не обґрунтованим, і при цьому не бути ірраціональним” [5, 131];

– раціональність у сфері інтенціональних станів, зокрема людської діяльності, функціонує як нормативне поняття, причому введення пояснюючих основ для інтенціональних явищ автоматично продукує нормативні критерії раціональності та виправдування. Це відбувається завдяки тому, що існує жорстка залежність між інтенційними станами та нормами раціональності: “Внутрішньою та необхідною рисою інтенціональних станів є їх залежність від раціональних критеріїв оцінки” [5, 131–132]. Для різних форм інтенціональності виокремлюються властиві їм форми нормативності. Так, норми раціональності, що сформульовані для переконань і бажань, суттєво відрізняються між собою (див.: аналіз переконань та бажань).

Нас цікавлять, насамперед, пояснення, що констатують підстави, згідно з якими людина діяла чи діятиме. У зв’язку з цим виокремлюються чотири основних типи пояснень інтенційних станів:

– прямі каузальні пояснення, що являють собою неінтенціональні причинні пояснення (віра у неймовірне внаслідок травми);

– виправдувальні пояснення, які також пояснюють, чому саме щось відбулося (підтримка Сміта на виборах, оскільки він є найбільш досвідченим фахівцем серед кандидатів);

– звичайні виправдування, які не є поясненнями того, чому відбулася дія (підтримка Сміта на виборах як найбільш досвідченого

фахівця серед кандидатів, хоча ця обставина не була підставою такого голосування);

– раціональні або розумні пояснення того, чому відбулася певна подія (фінансова допомога Сміту, оскільки він є моїм приятелем). Такі раціональні пояснення всього, що відбувається, не покликані слугувати виправдуваннями.

Для нас найбільш актуальним є аналіз раціональних пояснень та виокремлення їх взаємозв'язків з іншими класами пояснень. Насамперед відзначимо, що нормативні обмеження не заперечують каузальних обмежень: “Нормативні обмеження пояснень того, чому відбулася та чи інша дія, чому суб'єкт прийняв те чи інше переконання, чому бажає будь-чого.., не скасовують каузального обмеження: пояснення вчиненого має містити формулювання підстав, що вплинули на суб'єкта в його вчинку” [5, 134]. Можуть існувати каузальні пояснення таких інтенціональних явищ, які оцінюються як ірраціональні (Джонс переконаний внаслідок травми, що він є Наполеоном). Але раціональне пояснення дії з необхідністю має бути причинним (каузальним). Не існує раціональних пояснень того, чому інтенціональні явища, що відбулися, не містять поняття каузальної раціональності (каузальних зв'язків. – *Л.Ш.*). Каузальність виступає як обмеження раціональності, оскільки раціональність та її підстави в процесі пояснення діяльності мають функціонувати каузально з урахуванням розриву. Проаналізуємо суттєві властивості раціональних підстав докладніше:

– будь-яка раціональна підстава має пропозиційну структуру;

– раціональна підстава має взаємозв'язки з іншим об'єктом, для якого вона слугує підставою. Цей об'єкт також характеризується пропозиційною структурою;

– підстави поділяються на зовнішні та внутрішні;

– окремо розглядаються повні підстави дії.

Інтенційні стани суб'єкта відіграють важливу роль у пресупозиції будь-якої його дії. Можна в явному вигляді виокремити вплив переконань та мотивованих бажань на подальшу діяльність суб'єкта (див.: рис. 3).

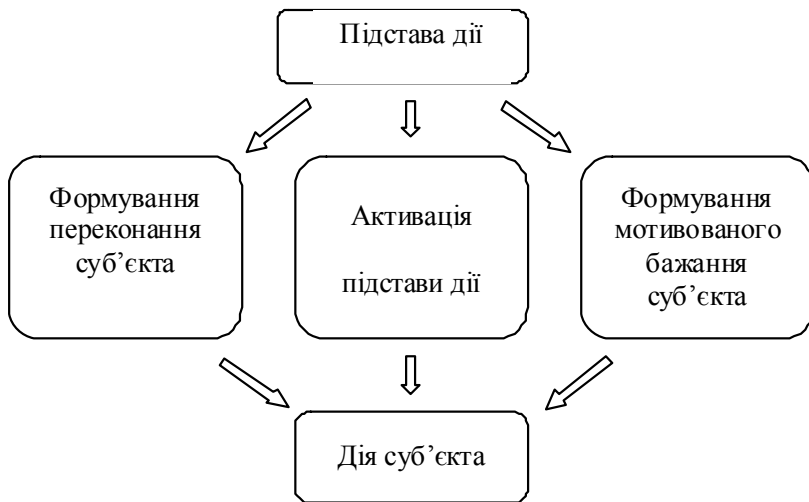

Рис. 3. Структура інтенційних станів пресупозиції дії суб'єкта

Таким чином, раціональні дії суб'єктів не лише не зумовлюються їх бажаннями, але можуть бути незалежними від них і детермінуватися програмуванням майбутнього, зокрема відповідальністю за результати власної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Логика и проблема рациональности. – К., 1993.
2. Moore R.C. Reasoning about Knowledge and Action. – Norwood, 1985.
3. Навроцький В.В. Логіка соціальної взаємодії. – Харків, 2005.
4. Newell A. The Knowledge Level // AI Magazine. – Summer 1981 // <http://www.aaai.org/aitopics/assets/PDF/AIMag02-02-001.pdf>
5. Серль Дж. Рациональность в действии. – М., 2004.

Шенгерій Л.М. Некласична versus класична модель раціональної діяльності.

У статті досліджуються особливості неklasичної моделі раціональної діяльності суб'єктів з точки зору її структури, що включає суперечливу множину основ дії суб'єкта, раціональне прийняття рішення та раціональну дію, між якими наявні розриви.

Ключові слова: неklasична модель раціональної діяльності, множина основ дії суб'єкта, раціональне прийняття рішення, раціональна дія, бажання, переконання, наміри.

Шенгерій Л.Н. Неклассическая versus классическая модель рациональной деятельности.

В статье исследуются особенности неклассической модели рациональной деятельности субъектов с точки зрения ее структуры, которая включает противоречивое множество оснований действия субъекта, рациональное принятие решения и рациональное действие, между которыми существуют разрывы.

Ключевые слова: неклассическая модель рациональной деятельности, множество оснований действия субъекта, рациональное принятие решения, рациональное действие, желания, убеждения, намерения.

Shengery L. Nonclassical versus classical model of rational activity.

In the article the features of nonclassical model of rational activity of subjects are investigated from point of its structure, which includes the contradictory great number of grounds of action of subject, rational decision-making and rational action, which breaks are between.

Key words: nonclassical model of rational activity, great number of grounds of action of subject, rational decision-making, rational action, desires, persuasions, intentions.